

İsmayılova Məsmə Əliyulla qızı¹ HAZIR QƏLİBLƏRİN DİALOQLARDA İŞLƏDİLMƏSİ

Dialoji nitqdə informasiyanın tez, konkret və yığcam şəkildə, adresatın aydın qavraya biləcəyi sadə formada ötürülməsi ilə yanaşı, onun kommunikativ niyyətdən asılı olaraq qeyri-dəqiq, yaygın, fərqli yozumlar doğuran şəkildə verilməsi də müşahidə olunur. Dialoqların bu cür semantik formaları kommunikantların öz nitq aktlarını formalaşdırarkən seçib istifadə etdikləri dil vasitələrinin leksik-semantik xüsusiyyətlərindən irəli gəlir. Dialoqda işlədilən leksik vahidlər, dialoji nitqə xas olan xüsusi konstruksiya və qəliblər müəyyən toplu təşkil edir. Müxtəlif sistemli dillərdə dialoji nitqdə kommunikatların replikalarında müxtəlif formalı, müxtəlif konstruksiyalı vahidlər qeydə alınır. Belə vahidlərin təyin olunması, onların semantikasının müəyyənəşdirilməsi, qarşılaşdırılması və müqayisəsi həm elmi-nəzəri, həm də praktik əhəmiyyət daşıyır. Dialoji nitqin qeyd edilən aspektdən araşdırılması dialoqun xüsusi kommunikativ vahidlərinin müəyyənəşdirilməsi, toplanması və təsnifi üçün geniş imkanlar açır.

Dialoqda iştirak edən diktorların hər birinin danışığı birbaşa digər diktora ünvanlanır. Dialoq qısalığı, yığcamlığı, sintaktik qurulu+

şun nisbi sadəliyi ilə seçilir. Dialoq iştirakçılarının nitqi, bir qayda olaraq, bir-birinə bağlanır. Dialoqda yarımçıq cümlələr, replikalar çoxluq təşkil edir. Dialoq struktur və ya məna rəbitəsi ilə əlaqələnen replikalar məcmusu kimi çıxış edir. Dialoq vahidləri bir-birini təyin və bərpa edə bilir. Dialoq üçün səciyyəvi olan söz, tərkib, sintaktik ifadə tərzii dialoqizm adlanır. Dialoq prosesində tərəflərin biri və ya hər ikisi kiçik monoloqlardan istifadə edə bilir. Bu halda monoloq qarşı tərəfə ünvanlandığı kimi, onu quranın özüne də aid olur.

Məsələn, “Mənə deyən lazımdır ki, buna niyə inandın. Əşi, çıx get əməlli başlı adamla, insan adamla işini gör də. Yox, get bir Sahibi axtar, axtar, tap. Çıxart özündə olanları ver ona. Sonra da düş dalınca. Allah, heç mənim aqlım yoxmuş. Əsil-nəslini bilirdim bunun, tanıyırdım bunu? Yox. Kül mənim təpəmə. Mənə bu da azdır. Ancaq mən də hərif-zad deyiləm. Başıma ip salıb gəzdirsizlər. (Dialoqun ikinci iştirakçısına müracətə) Bax, Sahib, sənə axırıncı dəfə deyirəm. Ya işi düzəlt, ya da qaytar malımı”. (Söhrab Ulduz. Yaxşılığın cavabı// “Paritet” 18.02.2001).

Şifahi nitqdə, xüsusən dialoqlarda müxtəlif növ ifadələrin, hazır qəliblərin işlədilməsi danışığın, konkret və yorucu olmamasında böyük əhəmiyyət kəsb edir. Artıq belə ifadələr işlədildikləri müddətdə bəzi dəyişikliklər nəticəsində müəyyən qruplara bölünmüşlər. Məsələn adı danışılarda və ya dialoqlarda elə ifadələr, hazır qəliblər işlənilir ki, onlar kəsb etdikləri mənaya uyğun başlıqlar altında qruplaşır:

1. Müəyyən emosiyaları ifadə edənlər.

No sweat! — Problem deyil!
There's a rumour — Deyirlər ki...
Take it easy! — Narahat olma!
None of your (little) games! — Sənin zarafatlarından da olmasın
Take it from me — İnan mənə
Take it or leave it — Baxın da; necə məsləhətdir, özün bilərsən
No hard feeling — inciksiz; inciməyin
No offence (intended/meant) — inciməyin! Mən sizi incitmək istəməirdim
Take my tip — məndən sizə məsləhət, mənim məsləhətim
Not by a great deal! — heç bir vəchlə! əsla!
No such thing belə şey yoxdur!; qətiyyənlə deyil!
That's big of you! — necə də alicənabsınız!
That's the right spirit! — ay sağ ol!
There is no room for doubt — şübhə etmək üçün heç bir əsas yoxdur
That's flat — son sözümdür; birmənalı olaraq
To all intents and purposes — əslində; nəticədə
To the best of my belief — mənə məlum olduğu qədər
Touch wood! — göz dəyməsin!
Whatever — Nə isə..
Self-important horse — Özündən razı
What was his face? — Onun adı nə idi?
Something like that — Onun kimi bir şey
In this case — Bu halda
Make up your mind — Qərar ver
Are you kidding? — Zarafat edirsən?

¹ Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti Xarici Dillər Mərkəzi, f.ü.f.d., baş müəllim

Have a point — məğzə görə danış
 Let's talk business — keçək işə (məsələyə)
 Tell the truth — həqiqəti demək
 Tell a lie — yalan danışmaq
 Bear/keep in mind — yadda saxlamaq, unutmamaq
 Honestly think/strongly believe — səmimi qəlbədən inanmaq
 Subscribe to the theory that — fikrə şərik çıxmaq
 Take the view — hansısa nöqteyi-nəzərin tərəfdarı olmaq
 It's obvious that — aydındır ki, ...
 It is a good idea — yaxşı fikirdir
 It is new to me — bu mənim üçün yenilikdir
 Let us hope for the best — gələn yaxşı olacağına ümid edək
 May I ask you a question? — sual vermək olar?
 Mind your own business — öz işinlə məşğul ol
 Most likely — çox güman ki
 Neither here nor there — işə aidiyyəti olmayan
 Next time lucky — gələn dəfə bəxt gətirər
 Nothing much — belə də, maraqlı bir şey yoxdur, tərifli bir şey yoxdur
 Oh, that. That explains it — bu hər şeyi izah edir
 Make up one's mind — qərara gəlmək, nə iləsə barışmaq
 Act in cold blood — soyuqqanlı davranmaq
 And how — bəs necə, elə çox, belə çox
 As a matter of fact — əslində, faktlara əsasən
 I wouldn't say no — mən imtina etməzdim
 Out of sight, out of mind — gözdən uzaq, köntüldən iraq
 At best — ən yaxşı halda
 An apple of eye — göz bəbəyi

Bu qrupa daxil olan hazır qəlblər, dialoqlar zamanı iştirakçılarının müəyyən emosiyalarını konkret qəliblərlə ifadə edərək, danışanlar arasında gedən söhbətə münasibətlərində ifadə olunur. Mənasına görə bir-birindən fərqlənsə də, müəyyən emosional fikirləri, daha doğru desək, nəticəni vurğulayır.

2. Diqqəti cəlb etməni ifadə edənlər :

I say — mənə bax (ın)
 Look here — bura bax
 Excuse me — Bağışlayın
 What can I do for you? — Mənə görə nə qulluq? Nə buyurursunuz?

3. Təşəkkür ifadə edənlər :

It was very kind of you to do it — siz çox lütfkarsınız
 Thank you very much — çox sağ olun
 Thank you for doing it — bunu etdiyiniz üçün çox sağ olun
 Thank you, anyway — hər halda sağ olun
 Thank you in advance — əvvəlcədən təşəkkür edirəm
 Don't mention it — dəyməz
 Not at all — dəyməz
 You are welcome — buyurun

İkinci qrupa daxil olan ifadələr isə müəyyən səbələrdən yaranan maneəni danışanın qarşı tərəfə olan diqqətini ifadə etmək üçün işlədilir. İstənilən halda yaradılmış xəşagəlməz aradan qaldırmaq üçün bu ifadələr həmin anda müxtəlif münasibətlərin həllinə səbəb olur.

3. Üzr istəməni ifadə edənlər :

Excuse my being late — gecikdiyimə görə üzr istəyirəm
 I must apologize to you — mən sizdən üzr istəməliyəm
 Forgive me, please, I meant well — xahiş edirəm, bağışlayın məni. Mən daha yaxşısını istəyirdim
 I am sorry — bağışlayın
 I beg your pardon — üzr istəyirəm
 Excuse my interrupting you — sözüünüzü kəsdiyim üçün üzr istəyirəm
 Sorry, I have kept you waiting — sizi gözləməyə vadar etdiyim üçün üzr istəyirəm
 I did not mean to hurt you. I meant no offence — mən sizə xatirinizə dəymək istəməirdim
 Don't be cross with me — məndən inciməyin (küsməyin)

Üçüncü qrupa daxil olan ifadələr müəyyən danışıqlar zamanı yaranan şəraitin maneəsiz həll edilməsinə bir başa təsir edir. Bu ifadələr arasında müxtəlif pozisiya-yalarda səbəbkərin izahını ifadə edir. Belə ifadələr dialoqlar zamanı müxtəlif səbəblərdən, istənilmədən yaranan xoşagəlməz əhval ruhiyyəni aradan qaldırmağa köməklik edir.

4. Təqdimatı ifadə edənlər :

Let me introduce... — icazə verin ... təqdim edim

Allow me to introduce (to present)- icazə verin ... tanış edim

May I present... — icazə verin ... təqdim edim

I want you to meet my wife — Mənim xanımım ilə tanış olun

This is Mr ... — Bu cənab...

May I introduce myself — icazə verin özümü sizə təqdim edim.

Dördüncü qrup hazır qəliblər müxtəlif təqdimatlar zamanı iştirakçıların təqdimatını təmin etmək üçün istifadə edilir. Bu ifadələr müəyyən iştirakçılar arasında və ya ümumi təqdimat zamanı işlədilir. Ən çox ayrı-ayrı fərdlərin təqdimatını təmin edir.

5. Vidalaşmanı ifadə edənlər:

Good bye — əlvida, xudahafız, sağ olun

See you later — hələlik

I must be going -- mən getməliyəm

I have got things to do — mənim işlərim var

I have an appointment — mənim görüşüm var

I won't take any more of your time — vaxtınızı daha almayacam

Thank you for coming — gəldiyiniz üçün sağ olun

Keep in touch — əlaqə saxlayın

I'll be missing you- sizsiz darıxacam

Take care of yourself — özünü (zü) qoruyun

My best regards to everybody at home — evdəkilərə salam!

Digər, sonuncu qrup dialoqlar, debatlar, ümumiyyətlə danışıqların sona çatması və vidalaşma məqamlığını ifadə edir. Bu hazır qəliblər son anın- vida anlarının işlədilən müxtəlif ifadələrin, hazır qəliblərin vasitəsilə yerinə yetirilir.

Xarici dilin öyrənilməsində şifahi nitq inkişafı məsələsi indii aktual problemə çevrilmişdir. Şifahi nitq dedikdə «şifahi ünsiyyət» başa düşülür. Əgər bir adam dil materiallarını yaxşı mənimsəyibsə, o həmin dildə şifahi danışmaqda çətinlik çəkməyəcəkdir. Buna görə də dil materiallarının ardıcıl mənimsədilməsi şifahi nitqin əsasını təşkil edir. Bu baxımdan dil tədrisi metodikasının əsas xüsusiyyətlərindən biri tədrisi şifahi nitq biliklərinin artırılmasına yönəlməkdir. Şifahi nitq üzrə işlərin qarşısında ən əsas məqsəd tələbələri müəyyən söz ehtiyatına və nitq vərdislərinə yiyələndirməkdən ibarətdir. Əgər şifahi nitqin intensiv inkişaf etdirilməsi nəzərdə tutulursa, dialoji nitqdə hazır qəliblərin işlənilməsi, müəyyən ifadələrin, hətta atalət sözlərinin işlədilməsi də nəzərə alınmalıdır. Bu məqsədlə xüsusi debatlar, tələbələr arasında dialoji yarışmalar təşkil edilməli, nitq çalışmaları, dialoqlar hazırlanmalı, tədrisdə istifadə edilməlidir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Hartmann R.R.K., Stork T.C. Dictionary of Language and Linguistics. L.: Applied Science Publishers Ltd, 1972, 302 p.
2. Searle J.R. Background Meaning // Speech Act Theory and Pragmatics. Dordrecht etc.: Reidel, cop. 1980, p. 221-232.
3. Edmondson W. Spoken Discourse: A Model for Analysis. — London and New York, 1981, 242 p.
4. Прибыток И.И. Английские синтаксисы. Структура. Семантика. Прагматика. Сфера функционирования. Саратов Изд-во СГУ, 1992, 180 с.
5. Seyidaliyev N. Cümlə tipli frazeoloji vahidlər // Elmi axtarışlar. XV. Bakı, "Səda", 2005, s. 275-277.
6. Cəlilova T.Ə. Azərbaycan dilində ekspressivlik və onun leksik ifadə vasitələri. namzədlik disser. Bakı, 1992, 180 s.

X Ü L A S Ə

İstər yazılı, istərsə də şifahi nitq insanlar arasında münasibətlərin sübutudur. İllər boyu hər iki növ müəyyən dəyişikliklərə uğrayaraq formalaşmışdır. Bu dəyişiklik ən çox şifahi nitqə təsir etmişdir. Şifahi nitqin əsasını dialoqlar təşkil edir. Dialoqlar müəyyən situasiyalarda, müxtəlif mövzularda əmələ gəlir. Dialoq zamanı nitqin konkret, anamlı olması isə əsas cəhətdir. Bu baxımdan dialoqların əmələ gəlməsində müəyyən ifadələrin işlədilməsi əhəmiyyətlidir. Həmin ifadələrin vasitəsilə nitq konkretləşir, anamlı olur və qarşı tərəfi yormur. Bu ifadələrin əsas hissəsini hazır qəliblər, frazeoloji ifadələr təşkil edir. Dialoqlar zamanı işlədilən hazır qəliblər müəyyən qruplara bölünür. Bu məqalədə də həmin ifadələrin və qəliblərin təsnifatından bəhs edilmiş və nümunələr göstərilmişdir.

Açar sözlər: dialoq, nitq, şifahi nitq, frazeologiya, emosional, vidalaşma, ifadə etmək, təqdimat, üzr xahlıq, diqqəti cəlb etmə, təşəkkür, söz ehtiyatı.

Р Е З Ю М Е

Письменная, и устная речь являются фактом человеческих взаимоотношений. С годами в обоих типах были определенные изменения. Эти изменения больше всего повлияли в устную речь. Устная речь основана на диалогах. В этом отношении важно использовать определенные выражения в формировании диалогов. Благодаря этим выражениям речь становится конкретной, осмысленной и не утомляет другую сторону. Основную часть этих выражений составляют готовые формы речи, фразеологические выражения. В данной статье рассматривается классификация этих выражений и формов и показаны примеры.

Ключевые слова: диалог, речь, устная речь, фразеология, эмоциональное, расставание, выражение, презентация, извинение, привлечение внимания, благодарность, база слов.

S U M M A R Y

Both, written and oral speech are facts of relation between people. Over the years, there had been definite changes in both types. These changes more influenced the oral speech. Oral speech is based on dialogue. According to this, it is important to use certain expressions in formation of dialogues. Using these expressions, speech becomes concrete, meaningful and does not tire the other side. The main part of these expressions are ready-made forms of speech, phraseological expressions. This article considers the classification of these expressions and forms and shows examples.

Key words: dialog, speech, oral speech, phraseology, expression, emotional, presentation, attracting attention, apology, gratitude, base of words.

RƏYÇİ: dos.S.Abbasova